

עמותת "אבני מורשת" – הנגשת ושימור מורשת התרבות המוחשית בארץ ישראל

פרופ' אליהו שטרן

1. הגדרות

// מורשת תרבות //

מקורה של המילה 'מורשת' היא בשורש 'י.ר.ש.ל'. לכן, למרות שלמושג 'מורשת' ישנן כמה הגדרות, כולן מתכנסות בסופו של דבר ל'ירושה העוברת מדור לדור'. ירושה, או יש המכנים אותה עיזבון. בהתאם: **מורשת** היא **אוסף הערכים והנכסים**, השפה, הכללים, המסורות, המנהגים, הנורמות והתרבות של חברה או קבוצה, המועברים מדור לדור. תרבות היא התוכן של הנכסים המועברים. היא התוכן של מכלול המורשת. למשל, תרבות ישראל היא התוכן של מכלול המורשת והיצירה היהודית, המכוננת את זהותנו כאומה וכיחידים. יש המגדירים תרבות כדפוס התנהגות של חברה מסוימת, או אורח חיים. **מורשת תרבות** היא **העברה של מכלול נכסי התרבות** של קהילה מוגדרת מהעבר להווה ומההווה לעתיד. חשוב לומר שתיתכן גם מורשת שאינה מורשת תרבות. ואכן, האמנה לשמירת המורשת העולמית של אונסקו מבחינה בין מורשת תרבות למורשת טבע. **מורשת טבע** היא האופי ומהות מכלולי הטבע הנשמרים ומועברים להמשך שימורם מדור לדור. בהתאם לאופי הנכסים העוברים מדור לדור, קיימת מעצם ההגדרה גם הבחנה בין מורשת תרבות מוחשית למורשת תרבות שאינה מוחשית.

// מורשת תרבות מוחשית //

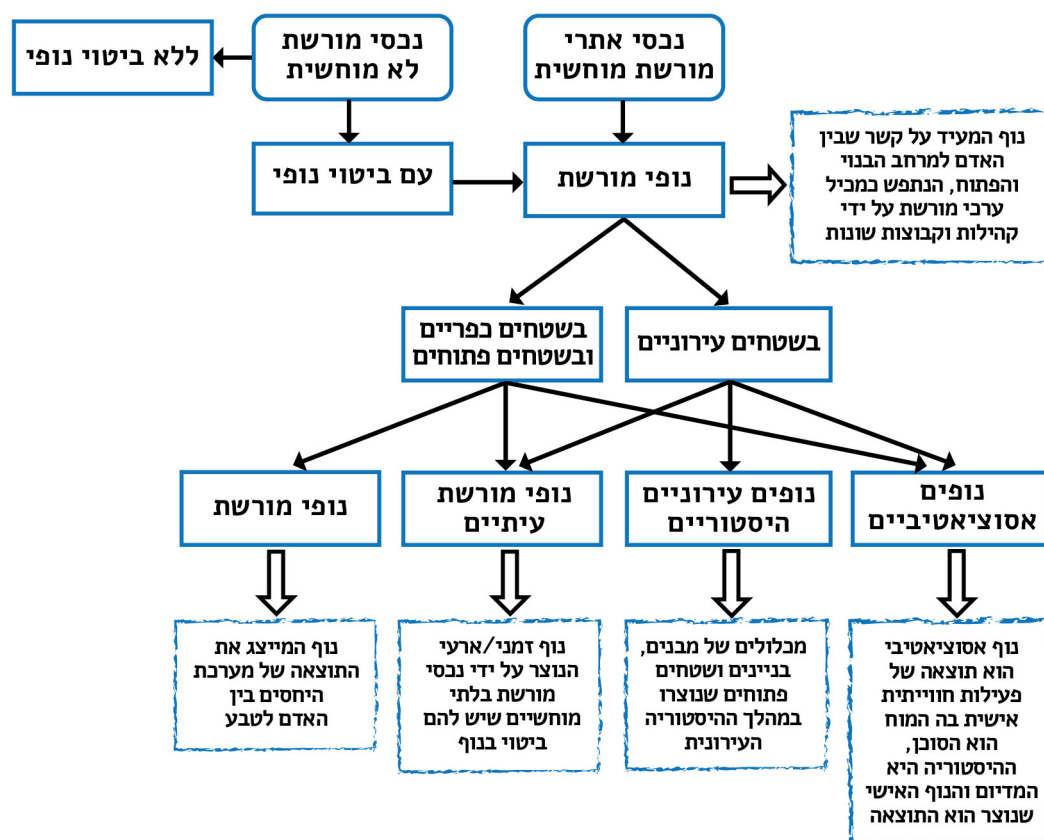
מורשת התרבות המוחשית היא הביטוי הפיזי של נכסי מורשת התרבות שעברו מדור לדור ושרידיהם מצויים עדיין בשטח. האמנה לשימור מבנים ואתרי התיישבות רואה בהם את אחד מערכי היסוד הקושרים את יושבי הארץ אל תרבותה ועברה. הנכסים המוחשיים כוללים שטחים/טריטוריות, קרקעות, מבנים ואתרים בעלי ערך תרבותי, היסטורי וארכיטקטוני המעיד על יחסה של החברה לעברה ולערכיה המוצהרים. **מורשת תרבות שאינה מוחשית** כוללת נכסים שאינם מוחשיים ואין להם בהכרח ביטוי פיזי ובהם ערכים, כללים, מנהגים ואורחות חיים, תורה שבעל פה, סמלים, אגדות, סיפורים, מסורות, שירים, ריקודים, חוקים, מצוות וכיוצא בזה. כל הנכלל בירושה מוחשית ובירושה שאינה מוחשית העוברים בין הדורות, משקף למעשה את התרבות של אותם דורות.

2. משמעות והשפעה

// השפעתם של נכסי מורשת התרבות המוחשית //

נכסי/אתרי מורשת התרבות המוחשיים, ובמידה מסוימת גם נכסי התרבות הלא מוחשיים, משפיעים ומעצבים גם את הסביבה העירונית/המיושבת, וגם את מרחבי השטחים הפתוחים. כפי שמוצג באיור 1, נכסי ואתרי המורשת יוצרים מגוון של נופים, מוחשיים, אסוציאטיביים ועיתיים היוצרים סביבות רב-שכבתיות המיטיבות עם הפרט והחברה. אתרי המורשת יוצרים בכך סביבות מעניינות ומגוונות יותר המעלות את איכות החיים בהן, מהוות מנוף כלכלי לפיתוח מסחר, תרבות ותיירות, ותורמות לחיזוק הקהילתיות. נוכחותם של אתרי ונכסי מורשת בשטחים הפתוחים מסייעים בהגנה על הסביבה הטבעית ומחזקים אותם כשטחים ערכיים וכשטחי חינוך פנאי.

אתרי ונכסי המורשת יוצרים בראש ובראשונה **נופי מורשת**. נופים אלה מעידים על הקשר שבין האדם, המרחב והזמן. האדם – תבנית נוף מולדתו, המרחב – הפתוח והמיושב, והזמן – שבמהלכו נוצרים רבדים בנוף על מאפייניו ועל ערכיו. נופי המורשת כוללים נופי תרבות, נופים עירוניים-היסטוריים, נופים ארכיאולוגיים ונופים אסוציאטיביים. העיסוק בשימור נופי המורשת מנסה להסיט את המוקד מהאובייקט, מהאתר או מהמבנה, אל הרקמה ואל המרחב, הן הפתוח והן הבנוי. הוא אינו מבטל את ההסתכלות על הרכיב היחיד, ומבקש להבין את משמעותו, בהסתמך על היכרות עם הסביבה על מכלול רכיביה. ההתמקדות בנופי מורשת לסוגיהם מציגה נקודת מבט רחבה שהיא רב-ממדית, רב-גונית ורב-תחומית. כזו המאפשרת לספר את סיפורו של המרחב ואת פעילות האדם בו לאורך זמן דרך התפתחות הנוף. המרחב כולל גם את זה העירוני וגם את זה הכפרי והפתוח, כמוצג באיור 1.

איור 1: מדרג הנופים הנוצר על ידי אתרי ונכסי מורשת התרבות

נכסי מורשת תרבות המצויים במרחבים הפתוחים והכפריים יוצרים נופי תרבות מסוגים שונים, בהתאם לאופי וסוג הנכסים. למשל, נופי תרבות חקלאית, נופי תרבות תעשייתיים, נופי תרבות צבאיים, וכדומה.

על פי האמנה להגנת המורשת העולמית של אונסקו (1972), נוף תרבות הוא נוף המייצג את "היצירה המשולבת של אדם וטבע". קיימת הבחנה בין נוף תרבות מעוצב - נוף שתוכנן ונוצר בידי אדם (למשל, הגנים הבהאים בחיפה ובעכו), לבין נוף תרבות אורגני - נוף המייצג תרבות, מסורת ואורחות חיים שהתפתחו באופן אורגני. להלן שתי דוגמאות לנוף תרבות אורגני (איורים 2 ו-3).

איור 2: נוף תרבות אורגני: ורדזיה, גיאורגיה - עיר המערות החצובות בהר

איור 3: נוף תרבות חקלאית: הטרסות החקלאיות ליד הכפר בתיר, הרי יהודה

נופי מורשת התרבות המוחשית הנפוצים יותר באזורים העירוניים הם הנופים העירוניים-היסטוריים. אלה מכלולים של מבנים ובניינים שנוצרו במהלך ההיסטוריה המקומית. מכלולים אלה הם מרקמים עירוניים שנדבכיהם התרבותיים והטבעיים אינם מוגבלים לתיחום הגרעין ההיסטורי או לתיחום המוניציפאלי העירוני. דוגמאות לנופים אלה מוצגים באיורים 4 ו-5.

איור 4: נוף עירוני-היסטורי: כיכר השעון ביפו

איור 5: נוף עירוני-היסטורי: העיר העתיקה והר הזיתים, ירושלים

בנוסף לנופים הנוצרים על ידי נכסי מורשת תרבות מוחשית, ישנם נופים הנוצרים על ידי נכסי מורשת תרבות לא מוחשית שיש להם ביטוי בנוף, הן בנוף הבנוי והן בנוף הפתוח. נופים אלה הם ארעיים ברוב המקרים כיוון שהם קשורים לאירועים ומנהגים דתיים, למסורות של קרנבלים ומצעדים, לאירועי תרבות שונים ופסטיבלים הנהוגים במקום, וכיוצא בזה. ככלל, נהוג לכנותם **נופי תרבות עיתיים**. דהיינו, כאלה הנוצרים מעת לעת. דוגמאות לנופים אלה מוצגים באיורים 6 ו-7.

איור 6: נוף מורשת עיתי הנוצר במרחב הכפרי בתקופת "חג כל הקדושים" בצפון אמריקה

איור 7: נוף מורשת עיתי עירוני הנוצר בתקופת חג הסוכות בבני ברק

סוג נוסף של נופי מורשת הם **נופים אסוציאטיביים**. לרוב הם נופים טבעיים, ולעיתים בשטחים מיושבים, המקיימים אסוציאציות דתיות, היסטוריות, אמנותיות או תרבותיות בעלות עוצמה, גם כאשר לא מצויים בהם שרידים משמעותיים לפעילות אנושית. נוף אסוציאטיבי מזוהה באופנים רבים. הוא יכול להיות אתר מפורסם דוגמת הכותל המערבי או מצדה; הוא יכול להיות בעל חשיבות אישית, דוגמת גן שעשועים שהפרט בילה בו עם הוריו בילדותו, או המקום שחווה בו את הנשיקה הראשונה. מכלול של תכונות אישיות וידע אישי מכתיבים במידה רבה את היווצרותם של נופים האלה. הנופים עשויים להתהוות גם כאשר מצויים בשטח שרידים פיזיים הקשורים לאירוע מסוים, למשל הדוגמא המוצגת באיור 8, וגם כאשר לא נותר בשטח כל שריד פיזי, למשל הדוגמא המוצגת באיור 9.

איור 8: נוף אסוציאטיבי עם שרידים בשטח (המבצר הצלבני) - קרני חיטין, סיפור הקרב בין הצלבנים למוסלמים

איור 9: נוף אסוציאטיבי ללא שרידים פיזיים בשטח - עמק האלה, מלחמת דוד וגוליית

// השפעת אתר היסטורי בודד על הסביבה //

מרבית הנופים שתוארו לעיל הם מכלולים הכוללים בדרך כלל מקבץ או פיזור של מספר אתרי מורשת היוצרים יחד מרחב נופי מוגדר. אולם גם למציאותו של אתר מורשת בודד בשטח פתוח או בסביבה עירונית יש השפעה על סביבתו. אתרים היסטוריים המצויים בשטחים הפתוחים מהווים במקרים רבים מוקד שסביבו השטח מוכרז כגן לאומי (לדוגמא, ראה איור 10). אתרים אלה הופכים מוקד משיכה לתיירות ולאירועי תרבות עיתיים הנערכים בהם. אתרים אלה מסייעים גם בשמירת הסביבה הטבעית בהיותם מרכז לשירותים ולמנהל סביבתי.

מקור התצלום: ויקיפדיה

איור 10: מבצר המונפורט המוכרז כגן לאומי בתוך שמורת הטבע נחל כזיב

אתרים היסטוריים בסביבה העירונית יוצרים מתחמי בילוי, תרבות ותיירות ומוסיפים נדבך נוסף לרבדים המבוניים של היישוב. בכך הם תורמים לכלכלת הרשות המוניציפלית בה הם מצויים. דוגמא למתחם בילוי ותרבות שהתפתח סביב שני בניינים היסטוריים סמוכים הוא מרכז סוזן דלל המוצג באיורים 11 ו-12 ומדגים את השימוש המגוון של הבניינים והרחבה סביבם.

איור 12: בניין בית הספר הישן (1908) לבנות, שהפך למוקד תיאטרון ולפעילות תרבותית מגוונת

איור 11: בניין בית הספר הישן (1908) לבנים, שהפך בית לשלוש להקות מחול ומרכז לכנסים

ישנם גם מבני מורשת היסטוריים שלא זכו עדיין לשימור אך הם זכו כבר לתכנון רעיוני שישפיע על הסביבה העירונית ודרך פיתוחה. דוגמא אחת לכך היא ח'אן אל-חילו בלוד שאת סביבתו ניקו לאחרונה והוא ממתין לתקציבי הפיתוח והשימור (ראה איורים 13 ו-14).

איור 13: שרידי ח'אן אל-חילו העותמאני בלוד

איור 14: תוכנית רעיונית לשימור ולהפעלת ח'אן אל-חילו להסעדה ולתיירות

3. הנגשה ושימור

// מדוע להנגיש ולשמר את נכסי מורשת התרבות המוחשית //

הסיבות והמטרות של שימור נכסי מורשת התרבות המוחשית המפורטות בהמשך מסבירות למעשה את **הצורך בהנגשת המידע** על הנכסים ושימורם לציבור הרחב. העידן הטכנולוגי הנוכחי מאפשר הנגשה ויצירת תקשורת מקוונת, רחבה, וקלה יחסית עם הציבור על מנת להניעו ולשתפו בשימור ובטיפוח אתרי המורשת בדרכים הבאות:

- 1/ שיתוף בשמירה על אתרי המורשת.
- 2/ חיבור למורשת המוחשית לסוגיה.
- 3/ יצירת פעילויות חינוכיות וחברתיות להחייאת האתרים – לקבוצות נוער ולמשפחות.
- 4/ הפעלת מתנדבים – בתיעוד, בצילום, בדיווח לרשויות, ביצירת תכנים דיגיטליים לאתרי המורשת.
- 5/ איסוף, מחקר והנגשת מידע לציבור במגזין דיגיטלי וברשתות החברתיות, המהווים בסיס ידע למדריכים ולמתעניינים, ולפעילות חינוכית.
- 6/ ריכוז דיווחים על מפגעים והעברתם לרשויות.

שימור מוגדר כפעולה להבטחת המשך קיומם של נכסי המורשת. במהלך השנים התפתחו שלוש גישות לשימור:

- 1/ **גישה היסטורית**, לפיה הנכס יספר את ההיסטוריה של המקום.
- 2/ **גישה אדריכלית**, לפיה הנכס וסביבתו יעשירו את חוויית המקום.
- 3/ **גישה תרבותית**, לפיה הנכס יתרום לגיבושה של זהות תרבותית מקומית.

עם השנים, הדגש בקהילה המקצועית הבינלאומית עבר מהגישה ההיסטורית לגישה האדריכלית ולגישה התרבותית של שימור מורשת. השינוי בגישות הביא, בחלקו, לשינוי דגשים אולם **הסיבות והמטרות של שימור המורשת המוחשית** נותרו בעינן. לשימור מבנים ואתרי התיישבות עשויות להיות מטרות לאומיות, דתיות, חינוכיות, תכנוניות ותיירותיות. מתוך הספרות הנרחבת בנושא השימור ריכזנו את הסיבות והמטרות הבאות.

■ בראייה הרחבה ביותר, שימור נכסי המורשת המוחשית דרוש כדי לקיים את תחושת היציבות וההמשכיות ההיסטורית שלנו הן כפרטים והן כעם. אתרי המורשת הם חלק בלתי נפרד מתרבות, הם נכסינו התרבותיים הבנויים. וכפי שאמר יגאל אלון: "עם שאינו מכבד את עברו, ההווה בו הוא חי דל ועתידו לוט בערפל".

■ שימור המורשת המוחשית מאפשר ותואם פיתוח בר קיימא, שמטרתו להבטיח שמירת משאבים חומריים ורוחניים לנו ולדורות הבאים. כפי שמבקר המדינה אמר, אבדן נכסי המורשת המוחשית מדלדל את מטען הזיכרון הקולקטיבי ולכן מן הראוי לעשות לשימורם.

■ שימור המורשת המוחשית חשוב להצלה מסכנת כיליון הנשקפת למאות אתרים ברחבי הארץ המהווים שרידים אותנטיים אחרונים לתהליכים היסטוריים, התיישבותיים וארכיטקטוניים שאפיינו את התפתחות התרבות הארץ ישראלית.

■ שימור המורשת המוחשית מאפשר ליצור סביבה עשירה ואיכותית יותר, סביבה שמכילה גם שכבות מהעבר, סביבה מעניינת יותר.

■ שימור המורשת המוחשית מאפשר היכרות של החברה עם העבר, מלמד מהם ערכיה, יוצר הזדהות עם המקום, מגביר את רגש השייכות אליו ומעצב את הדימוי העצמי של הפרט.

- שימור המורשת המוחשית יאפשר לקהילה לקחת חלק פעיל בהכרת העבר וכן להבין את ערכי המקום ולהפיק הנאה מהם. השימור מתייחס לא רק לעבר אלא גם להווה והנוסטלגיה הכרוכה בו מעניקה ערך לכל מה שהיה בעבר.
- שימור המורשת המוחשית מונע הזנחה, השחתה והריסה של נכסי התרבות המקומיים והלאומיים.
- שימור המורשת המוחשית הוא כלי תכנוני לשיקום מתחמים ומנוף לפיתוח המסחר, התיירות והמגורים.
- שימור המורשת המוחשית מאפשר להגן גם על המורשת התרבותית של אוכלוסיות מיעוטים המתגוררות בישראל תוך הדגשת ייחודן התרבותי והדתי.
- יש להדגיש כי קיימת חשיבות גבוהה לשמירה על אתרי מורשת גם בשטחים הפתוחים, ככלי לחיזוקם כשטחים חקלאיים פעילים, כשטחים בעלי ערכים סביבתיים וכשטחי חינוך, פנאי ונופש. כמו כן ככלי לחיזוק זהות הקהילה והקשר שלה לסביבתה. תפקידיו החשובים של מנגנון השימור מנוסחים בסעיף 5 של האמנה למורשת עולמית: לאמץ מדיניות כללית, המיועדת להעניק למורשת התרבותית והטבעית תפקיד בחיי הקהילה ולשלב את ההגנה על אותה מורשת **בתוכניות ממשק** מקיפות.

// מרחב הפעילות של עמותת "אבני מורשת" //

בשונה מארגונים ורשויות אחרות העוסקים בשיקום ושימור אתרי מורשת בישראל, קבוצת "אבני מורשת" אינה מבחינה בין שייכות אתרים לתקופה מסוימת, בין שייכותם לפי דת או עדה, ובין סוגי האתרים. בנוסף לכך היא מתייחסת לאתרים כמכלולים הכוללים לא רק את נכס המורשת המוחשי אלא גם את הסביבה בה הוא נמצא, בנויה ופתוחה, וההשפעה ההדדית שביניהם. מכלול הפעילות של העמותה כולל לפיכך:

- אתרים מכל התקופות
- אתרים של כל הדתות
- אתרים מכל הסוגים – אתרים ארכיאולוגיים-היסטוריים, אתרים התיישבותיים, ואתרים לאומיים
- מכלולי מורשת הכוללים את אתרי המורשת וסביבתם